

Vaderna Gábor

Honnan és hová?

ARANY JÁNOS ÉS A MODERNITÁS¹

[*Poétika és biográfia*] Arany János 1851-ben hagyta el végleg szülővárosát, mikor Nagykőrösre költözött. Később, már pesti polgárként, a korabeli magyarországi elit tekintélyes tagjaként visszatérően gondolkozott róla, hogy haza kellene települnie, ám tervei rendre dugába dőltek. 1866-ban írja barátjának, Tompa Mihálynak e sorokat:

Lásd, én, ha elvonatkozom is veszteségem súlyosb oldalától, attól a mi belső, lelket rázó; és csupán külső számításim, ábrándom tönkrementét kesergem is: minő fordulat esett rajtam! Évek óta ábrándozom a gondolattal, hogy visszamehessek Szalontára. Ennek teljesülte kezességét, egyszersmind valószínűsítésére újabb ösztönt nyertem 1863 nyarán, midőn a kapcsolat e helylyel még szorosbra fűződött. Attól fogva egy „fősvény” sovárgó tekintetével számláltam minden fillért, melyet becsúlettel megtakaríthatok: hogy e célomat, ha bár évek folytáni kitarás, nélkülözés által, valósíthassam. Háztartásom meg lőn szorítva, bár jövedelmem szaporodott: itt Pesten, a mulatság és látvány fészkeben, minden ily költség teljesen kerülve. Összeszedtem némely apró tőkéimet, aranyaimat, eladtam szalontai telkemet, s ime úgy találtam, hogy egy akkora darab birtokot megvehetek, mely elégséges arra, hogy Szalontán „mint magam szegénye” megélhessek nőmmel együtt. Még csak, az eladott helyébe, egy kis ház szerzése volt hátra: terveztem, alkudoztam, építettem erősen. S most!....²

Arany tehát ekkor – lánya, Arany Juliska házasságakor és Szalontára települése idején – még reménykedett abban, hogy visszatérhet szülővárosába. Hogy a véletlen körülmények (például lánya váratlan halála) kényszerítették, hogy a kötelességeknek (például annak, hogy unokáját, Szél Piroskát felnevelje) engedett, hogy egy idő után a család egyszerűen már nem hagyhatta ott a fővárosi társasági életet (bármiként panaszkodtak is annak nyűgére, a porra vagy a magas költségekre) – ezt nem lehet ma már megmondani.³ Arany mindenestre már az 1850-es években olyan lírai költemények sorát alkotta, melyeket az utókor joggal tarthatott a modern magyar költészet nyitányának, amennyiben e versek egyszerre jelentették be valami újnak a kezdetét („hová?”) és igényt a korábbi hagyományok továbbélésének poétikai

1 A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1866. február 18. = Arany János *Levelezése (1866–1882)*, s. a. r. Korompay H. János, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2015 [Arany János *Összes művei* XIX. *Levelezés* 5.] [a továbbiakban: AJÖM XIX], 16.

3 Arany életének társadalomtörténeti dilemmáit mérlegeli: Szilágyi Márton, „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*, Kalligram, Budapest, 2017, 15–30.

újrasszituálására („honnan?”). Kései költeményei pedig [Őszikék-ciklusként ismerjük ezeket] már a modern szubjektum olyan útkereséséről vallanak, ahol a széteső, mégis meghaladhatatlan hagyomány mellé a világ érzékelésének perspektivikussága zárkózott fel.⁴ A *honnan* jöttünk és *hová* tartunk kérdése – mely nem mellesleg a magyar bárdköltészet egyik legfontosabb kérdése is volt – Aranyt tehát már Pestre érkezése előtt érdekelte poétikailag úgy, mint a saját életében, s bár mind a két tekintetben sokat alakult álláspontja és helyzete, az eredet, a származás [azaz: a hagyomány] modernizálásának ügye és a saját élet által felvállalt kötelességetikája egymásba fűződött. Nem biztos, hogy mindig szerencsés élet és poézis ily szoros összekapcsolása – egy olyannyira rejtőző költői alkat esetében, mint az Aranyé, pedig egyenesen kétséges. Mindazonáltal az immár teljes Arany-levelezés és a lírai költemények egymásra vetülő olvasata e két szempont érdekes összjátékára mutathat rá.

[A költemény helye az Arany-életműben] A *Honnan és hová?* című költemény⁵ természetesen nem konkrétan életrajzi dilemmákról szól, hanem jóval tágasabb perspektívát választott magának. Arany e versét a *Kapcsos könyv* gyűjteménye őrizte meg, s először a *Hátrahagyott iratai és levelezése* sorozatban jelent meg Arany László kiadásában.⁶ Létezett egy ceruzával írott kézírata is, melynek egy lapjáról Voinovich Géza közölt nyomatos másolatot Arany-életrajzában.⁷ Mind a két kézíraton ugyanaz a datálás olvasható: a költemény 1877. július 14-én íródott. Ez az a korszaka Arany-nak, amikor éppen Arisztophanész-fordításának befejezésén dolgozott, s már nem igazán publikálta verseit. Október 20-án Gyulai Pál kér a *Budapesti Szemle* számára verseket,⁸ s Arany vonakodva ad is valamit [Tölgyek alatt; Tetemre-hívás], de honoráriumot már nem hajlandó elfogadni. [Helyette aztán egy szőnyeget kapott Gyulaitól, mely 1945-ig a nagyszalontai emlékmúzeumban megvolt.]⁹ Arany kételkedik saját költői erejében, s feltételezhetően nem holmi álszerénységből ír így barátjának napra pontosan öt évvel halála előtt, október 22-én:

- 4 Az Arany-líra átfogó értelmezéséhez lásd Baránszky-Jób László, *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1957; Szegedy-Maszák Mihály, *Az átlényegített dal [A lejtőn] = Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. Németh G. Béla, Akadémiai, Budapest, 1972, 291–358; Szörényi László, *Epika és líra Arany életművében = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”. Tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1989, 164–207; Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ráció, Budapest, 2009, 225–265; Szilágyi, i. m., 185–279. A korszak líratörténeti tendenciáihoz: S. Varga Pál, *A gondviselésihittől a vitalizmusig. A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében*, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- 5 Arany János, *Kisebb költemények 3. [1860–1882]*, s. a. r. S. Varga Pál, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2016 [Arany János munkái] [a továbbiakban: AJM, KK3], 216–219.
- 6 A kézirat: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirtattár, K510, 14r–15r. Az első közlés: Arany János *Hátrahagyott versei*, [kiad. Arany László], Ráth Mór, Budapest, 1888 [Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 1.], 14–18.
- 7 Voinovich Géza, *Arany János életrajza. 1860–1882*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938, 336.
- 8 Gyulai Pál Arany Jánosnak, Budapest, 1877. október 20. = AJÖM XIX, 387–388.
- 9 Lásd Arany László jegyzetét levélközléséhez: Arany János *Hátrahagyott levelezése író-barátaival. Második kötet*, [kiad. Arany László], Ráth Mór, Budapest, 1889 [Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 4.], 451.

Megmondtam, mitől félek, ha kérelmedet teljesitem: és az, ugy sejttem, *már is* bekövetkezett. Az a *szűkkörű* nyilvánosság is, melynek eddig átengedtem e versecskéket [kivüled még Laczi olvasgatta], kétkedővé tett legjobbnak hitt darabjaim értéke iránt. Nem bizom többé magamban, ítéletemben; s ezzel megszűnik a lehetőség, hogy elkezdett munkámat folytassam, hogy csak egy újabb költeményt is írhassek [a minthogy egész októberben egyet sem írtam]; minden sornál, melyet kezdeni akarok, kivont karddal áll előttem: „vigyázz! nagy közönségnek irsz, melynek izlése már nem az, a mi volt anno 48. és te sem vagy az, ki akkor voltál!” Szóval, poétai *utolsó* fellobbanásom rövid véget ért, s én visszasüllyedhetek a tétlen semmiségbe és unalomba, melyből menekülni akartam. Még nagyobb, azaz *teljes* nyilvánosság csak növelni fogja bennem ez érzetet; s tisztán tudom előre, hogy ha ezek közölve lesznek, két sornyi költeményt sem fogok többé kigondolni, vagy papírra vetni.¹⁰

Nincs nyoma annak, hogy bárki láthatta a *Honnan és hová?* valamelyik kéziratát. Az mindenesetre tanulságos, hogy Arany nem ezzel a költeménnyel kívánta a közönség érdeklődését kielégíteni [s nem mellesleg választása is balul ütött ki – mintegy beteljesítvén a fenti levélrészletben jóslatokat].¹¹ De nem is csak ez, vagy a szűk körű közönségre [Arany Lászlóra és közvetlen barátaira] hagyatkozás, s még csak nem is a költészet elapadásának fenyegető lehetősége az, ami figyelemre méltó, hanem az, hogy Arany számára továbbra is kérdéses, hogy versei találhatnak-e egyáltalán megértő közönségre. S ez azért is érdemes lehet a figyelemre, mert a *Honnan és hová?* sorai éppen erről szólnak, zárata pedig egyenesen a költő eltűnését vizionálja. Ezért is lehet lényeges, hogy az eredeti ceruzás – mára megsemmisült – kéziratban a cím még *Töredék* volt, s mottóul ezt választotta a költő: „Exegi monumentum”.¹² Előbbi egy határozott műfaji kijelölést tesz: ez a költemény nem lezárt egész, hanem gondolati töredék, s miként a szöveg nagy dilemmája, hogy miképpen lehet lezárni egy életet-életművet, a cím már eleve valamiféle lezárhatatlanságot, sőt széthullást-szétesést sugall. A mottó pedig – Horatius ismert III.30 carmenjét felidézvén – a költemény középponti kérdésének végső soron a zárlat problémáját teszi: anyag és szellem dichotómiája, a vallás mibenléte, lezárás felé tartó célképzet és körforgás bonyolult összefüggései a költői hírnév fennmaradásának fénytörésébe kerül.

Merthogy ez a költemény meglehetősen bonyolult. Nem véletlen hát, hogy bár sűrűn emlegetik irodalmárok e verset, mint meghatározó olvasmányukat,¹³ önálló verselemzést mindezidáig nem is kapott a költemény, hanem nagyobb ívű elemzések

10 Arany János Gyulai Pálnak, [Budapest, 1877. október 22.] = AJÖM XIX, 389–390.

11 Mint ismeretes, Arany *A tölgyek alatt* című költeményére egy ismeretlenül kapott verses választ, amely hónapokig foglalkoztatta őt és több választ is írt rá. Arany halála után Szana Tamás Sárváry Antal ügyvédben azonosította Arany vitapartnerét, aki talán ismertebb ellenfelet képzelt a parodikus sorok mögé. Szana Tamás, *Arany János kritikusa*, Magyarország, 1897. február 20., 1–2. Lásd AJM, KK3, 974–978; 986–987.

12 Arany János, *Kisebb költemények*, s. a. r. Voinovich Géza, Akadémiai, Budapest, 1951 [Arany János Összes művei I.], 530. A kéziratokról: AJM, KK3, 800.

13 Például *Irodalomtudásaink fóruma. Martinkó Andrással beszélget Szörényi László*, Jelenkor, 1979/2, 176.

illusztratív példaként lehetett egy-egy vonatkozását kiemelni. Az Aranyra emlékező legifjabb Szász Károly, aki apja révén személyesen ismerhette a költőt, az „egyik legmélyebben járó bölcselmi vers”-nek tartja a költeményt, ahol az csodálandó, hogy Arany „[m]ilyen nyugodtan, mennyire keserűség nélkül tudta mondani [...], hogy ha bár egy barázdát ő is vont földi pályáján, a jövőndő nemzedék talán már tudni se igen fogja, nem is kérdi, gondja se igen lesz rá, hogy egykor ő is élt itt, s a tömegben lantot pengetett...”¹⁴ Szász számára tehát Arany filozofikuma abban áll, hogy sztoikus nyugalommal veszi tudomásul a legnagyobb fenyegető veszélyeket, s e költemény az *apatheia* erényének emlékműve. Szász némiképp az Arannyal kapcsolatos általánosabb elképzelést [Arany egy sztoikus bölcs] érti rá a versre,¹⁵ s ezért is van, hogy tulajdonképpen fittyet hány a költemény zaklatottságára.

Másik úton halad az a hagyomány, mely Arany nagy versét valamilyen intertextuális viszonylatban helyezi el. Így lesz Aranyból vívódó Hamlet például Beöthy Zsolt egyik cikkében: „a *Honnan és hová*-ban mintha távoli, fenséges visszhangja zendülne meg a hamleti nagy monológnak, melynek dissonantiái a távolban meg is oldódtak. A mit egykor, sötét napokban, fiának kötött szívére [ti. a *Fiamnak* című versében]: a búcsúzó agg költő lelkében megfog; akkor szorongó szívéből gyötrő sóhajtással szakadt föl a vágy: bár épen élne benne vigaszul a hite: most meg nem tagadja, a miért annyi oltár lángolt, a mit Szionon a zsoltár zengett, hogy »az élet újra éled s lesz dicsőebb folytatása«.”¹⁶ E beállításban Arany fiatalabb kori – elsősorban az 1850-es évek – lírájában felvetett keserű dilemmái itt mintha feloldódnának valamiféle heurisztikus és irracionális optimizmusban. Beöthy is – akárcsak egy évtizeddel később Szász – alapvetően a belenyugvás, a révbeérés – Dávidházi Péterrel szólván – a kiengesztelődés¹⁷ költeményeként értelmezi a verset, ám a hamleti párhuzam már az állandó vívódás, folyamatos önmarcangolás modern Shakespeare-értelmezését idézi fel. Császár Elemér szinte ugyanezt a gondolatot ismétli meg az akadémiai emlékülésen 1932-ben felolvasott nagy tanulmányában: „A romantikus lelkesedés gondtalan optimizmusa idegen Arany valójától – de a lélekerősítő érzéseknek az az ikerpárja legyőzi az ember legsúlyosabb aggodalmait: nem aggódik sem az egyén, sem az emberiség sorsán. Hiába hirdeti neki a tudomány, hogy az ember lelke testéhez van kötve, s életünk hossza csak az az arasznyi lét, amelyet a földön töltünk: ő a meggyőződés erejével vallja, hogy a lélek halhatatlan, élete örök [*Honnan és hová?*]”¹⁸

Egészen más irányba mutatnak azok az olvasatok, melyek a kiengesztelődés mozzanatát kevésbé a vers egészének tekintetében hozzák játékba, inkább annak részelemeiben mutatják ki. Szűkebb értelemben ilyen a vers vallásfilozófiai kontextusa, tágabb értelemben a költemény apokaliptikus vízióként való értelmezése. Az előbbi elsősorban a költeménynek a világ vallásaival sorsközösséget vállaló szakaszát idézi, melynek daccal kimondott utolsó sora ihlette talán Beöthy és Császár fentebb

14 Szász Károly, *Arany János emlékére. Ünnepi beszéd a Gyulai-serleggel = A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1924–1928, 146.

15 Efféle életrajzi kisajátításokról ír Milbacher, i. m., 39–95.

16 Beöthy Zsolt, *Shakespeare és Arany. Elnöki megnyitó beszéd = Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1914–1916, 70.

17 Dávidházi Péter, *Hunyit mesterünk. Arany János kritikai öröksége*, Argumentum, Budapest, 1994², 221–275.

18 Császár Elemér, *Arany János és az utókor*, Akadémiai Értesítő, 1932, 50–51.

idézett elemzéseit is: „Én ezt meg nem tagadom.” Utóbbi pedig már inkább a kétely mozzanatát helyezi előtérbe, mely matéria és szellem harcát mégiscsak a „Mily rövid az élet!” sor keserű perspektívájából láttatja.

Több hevenyészett utalás mellett, melyek a költeményt Csokonai Vitéz Mihály [*Halotti versek a' Lélek' halhatatlanságáról*] vagy Madách Imre [*Az ember tragédiája*], esetleg Vörösmarty Mihály [*Gondolatok a' könyvtárban*] műveinek kontextusában említették,¹⁹ Szörényi Lászlónak egy korai tanulmánya (első nagyszabású *Visszatekintés*-elemzése) próbált meg számot vetni a *Honnan és hová?* vallásbölcseleti vonatkozásaival. Szörényi itt még a különböző vallások összehághathatatlan ellentétére hívja fel a figyelmet, s arra utal – Kölcsey Ferenc *Töredékek a vallásról* című művét idézve –, hogy Arany versében a vallás létezésének garanciája az, hogy mindig is létezett.²⁰ Persze Kölcsey is lehetett a forrása e tételnek, de S. Varga Pál joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy e gondolat Félicité Robert de Lamennais *Essai sur l'indifférence en matière de religion* című 1817-es értekezése óta szinte közhely, sőt a felvilágosodás számos más gondolkodójánál (például Herder *Humanitás-leveleiben*) is felbukkant az az álláspont, miszerint alapvető vallási képzetek (hogy Isten létezik, tehát *van* metafizikai létezés) minden nemzet és kultúra számára adottak.²¹ Közbevetőleg jegyzem meg: legutóbb Dávidházi Péter akadémiai székfoglalójában adott megfontolandó okfejtést arról, hogy bár a vonatkozó strófa Aranynál a vallások közös sajátosságait hangsúlyozza, nyelvén mégiscsak átszűrkedik a keresztény hagyomány, s ily módon a költői nyelvhasználat mintegy maga alá is gyűri, – *ad absurdum* – krisztianizálja az itt kifejtett tézist.²² Mindenesetre maga Szörényi László is – egy évtizeddel idézett megjegyzése után, 1982-ben – a felvilágosodás valláskritikai vitáihoz vezeti vissza a verset:

Ismét a felvilágosodás (elsősorban talán Pálóczi Horváth Ádám) filozófiai kérdéseket fölvető episztolái műfajához kapcsolódik a *Honnan és hová?* című vers. Felvilágosodott annyiban, hogy szisztematikus vallástörténeti érvekkel (vö. Csokonainak a Broughton vallási lexikonára írott versét vagy Berzsenyinek Volney nyomán alkotott költeményét) is él, amikor visszaveri a mechanikus materializmus ateista nézeteit. Persze Arany kifinomodott műfaj történeti érzékenysége nem tűrné, hogy változatlan formában támadjon föl száz év múltán a felvilágosodott „epítre”, ezért elégikus keretbe foglalja az ironikus jelzésekkel föllázított érvelést.²³

19 Például Beöthy Zolt, *Elnöki megnyitó beszéd = A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1904–1905, 6–7.

20 Szörényi László, *A humoros elégia (Visszatekintés) = Az el nem ért bizonyosság* 224.

21 S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, Budapest, 2005, 591–592. Arany az 1840-es években elkezdte lefordítani *Paroles d'un croyant* című művét [a fordítás lappang]. Lásd Voinovich Géza, *Arany János életrajza. 1817–1849*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1929, 70. Lamennais-ismeretéről lásd Korompay H. János, *Arany János és Lamennais = „Öhajtom a classicus írók tanulmányát”*. *Arany János és az európai irodalom*, szerk. Korompay H. János, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas, Budapest, 2017, 289–313.

22 Lásd Dávidházi Péter, „Harmadnap”. *Arany János és a feltámadás költészete = Uő, „Vagy jőni fog”*. *Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben*, Ráció, Budapest, 2017, 244–247.

23 Szörényi, *Epika és líra Arany életművében*, 202.

Azért is volt érdemes Szörényit e helyt kicsit hosszabban idézni, mert két érdekes felvetést is rejt e kis bekezdés. Egyfelől azt, hogy Arany versének kontextusa nem annyira a 19. századi tudományos vitákban keresendőek (ezekről mindjárt én is szólok), hanem a mechanikus materializmus felvilágosodás korában felbukkanó teóriájában (például Julian Offray de la Mettrie-nél). Másfelől egy műfaji javaslatot is tesz, amikor a bölcséleti költeményt a felvilágosodás kedvelt műfajához, az episztolához köti hozzá.²⁴ Ilyenformán nem annyira belső én vívódásaként olvassa a költeményt, mint inkább filozófiai vitairatként, mely *per se* van a dialógus helyzetében. Innen ugyanis érthetővé válhat a költemény töredék mivolta, amennyiben csak a beszélgetés egyik résztvevőjét halljuk, a másik fél álláspontját pedig az ő megszólalásaiból következtethetjük ki.

[A költemény vitája a kortársakkal] Mielőtt azonban ebbe az irányba továbblépnénk, természetesen érdemes a messzi felvilágosodásba visszavezető *longue durée* érvelések mellé helyezni a vers születésének konkrét kontextusát is. Egyfelől ekkoriban újfent fellángolt a vita a materializmus kérdésében, másfelől Arany akadémiai főtítkárként naprakészen tájékozódott kora természettudományi eredményeiről is.²⁵

Reviczky Gyula 1874-ben tette közzé *Arany mint humorista* című tanulmányát a *Fővárosi Lapok* hasábjain. Ebben a legnagyobb elismeréssel szólt Aranyról, s megkísérelte az idős „mester” költészetét új, nemzedéki megvilágításba helyezni. Ehhez a humor fogalmát emelte ki, amit ő valamiféle disszonáns érzelmként értett, amely egyszerre borús és derűs: „Kacag az emberiségen s megsírhatja az egyes embert!”²⁶ Aranyak akár hízelelgetett volna, hogy az ifjú pályatárs Jézus, Homérosz, Shakespeare, Cervantes, Molière, Goethe, Turgenyev mellé emelte őt, ám talán már ezt is túlzásnak találta. Azt viszont mindenképp sérelmezhetette, hogy Reviczky határozottan szembehelyezte Arany vívódó művészetét Petőfiével.²⁷ Ez azonban csak spekuláció – Arany ekkor még nem válaszol semmit. Amit Reviczky humornak nevez, mai terminológiával talán – Mihail Bahtyin nyomán – groteszknak nevezhetnénk, s azt az olvasatot, melyet Aranyról nyújt – bár magát a szerzőt feltételezhetően irritálta – ma is megfontolandónak tartom.²⁸ Reviczky két évvel később szintén a *Fővárosi Lapok*ban pontosította humorelméletét. A *Humor és materializmus* című írás már nem Aranyról szól – nem is említi őt –, ám a fogalmi azonosság minden bizonnyal felkeltette Arany

24 Az episztola műfaj történetéhez lásd Labádi Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2008 [Ligatura].

25 Ezek kontextusához lásd Korompay H. János, *Hitvallás az anyagelvűség ellen. Arany János: Honnan és hová? = Uő, „Bénult idegre zsongító hatás”. Arany-elemzések*, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2019, 261–267.

26 Reviczky Gyula, *Arany mint humorista*, Fővárosi Lapok, 1874, 1006. Modern kiadása: Reviczky Gyula, *Arany mint humorista* = Reviczky Gyula *Összegyűjtött művei*, Athenaeum, Budapest, 1944, 476.

27 Kerényi Ferenc, *Az elmaradt irodalmi nemzedékváltás tanulságairól* = Uő, *Színek, terek, emberek*, szerk. Szilágyi Márton, Ráció, Budapest, 2010 [Ligatura], 148–152.

28 Z. Kovács Zoltán a *Bolond Istók* elemzésekor gondolta tovább Reviczky szempontjait: Z. Kovács Zoltán, „»Vanitatum vanitas« maga is humor”. *Az ironia [korlátozásának] változatai a magyar romantika irodalmában*, Osiris, Budapest, 2002, 220–242. Arany János és a parodikus irodalom kapcsolatáról lásd Tarjányi Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Universitas, Budapest, 2013.

érdeklődését is. Reviczky itt radikálisan antiidealista nézeteket fejteget. Szinte egy az egyben a *Honnan és hová?* dilemmáját fogalmazza meg:

Azt a halhatatlanságot, melyet az emberiség kezdettől óta sejtett, csakhogy tévesen a felhők felett képzelt, megtalálta e földön; érzi magában a végtelenséget, az örökkévalóságot. Az emberek nem hihetvén többé amaz álmodott ideális világban a halál után arra vannak utalva, hogy saját lelkükben keressék az eszményt. Nem a gyermekálmok homályos világán, hanem szívük tükörén át nézik a földet és a mindenséget. A ki ez új szellemtől van ihletve, az az Isten föltétele nélkül a maga én-jén keresztül, látja az embert. A materialista saját egyénisége bélyegét nyomja a földre, holott a theokracia az embereket a más – a tökélyesb világ szerint idomítja. A túlvilág hite álom volt; a materializmus eszme.²⁹

A humor önellentmondásos karaktere persze itt is megőrződik: hogy „a materializmus eszme” nyilvánvalóan paradoxon, amennyiben a materializmus az idealizmus legfontosabb belátása. Azonban ide úgy jut el Reviczky, hogy a materializmus primátusát kénytelen hangsúlyozni, a vallást múlt időbe teszi, s annak társadalomfenntartó erejét és lélektani rugóit elemzi. Voltaképpen nem tesz mást, mint Ludwig Feuerbach 1845-ös *Das Wesen der Religion*-ját saját humorelméletével ötvözi – mindeközben persze e humorelmélet materializmusa visszamenőleg átértelmezi Reviczky korábbi Arany-portréját is.

Arany nyilvánosan erre sem válaszolt, ám a *Honnan és hová?* mintha konkrétan Reviczky cikkére adott reakció volna. „Az anyag halhatatlan” – olvassuk a huszonegy éves költő cikkében.³⁰ „Az anyag a halhatatlan” – idézi a szellem primátusát tagadókat egy évvel később az akkor hatvan éves tekintélyes pályatárs. Vajon Arany materializmussal kapcsolatos dilemmáit, hovatovább félelmét Reviczky cikkei ébresztették fel vagy táplálták? Mindenesetre sejthető, hogy követte ezeket az írásokat. Amikor 1878-ban a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, Vadnai Károly verset kér, Arany éppen a *Kosmopolita költészet* című versét küldi el,³¹ mely nyíltan támadja a fiatal költők csoportját, s melyre Reviczky válaszol is.³² Nem szükséges az ún. kozmopolita-vita mélységeibe

29 Reviczky Gyula, *Humor és materializmus*, Fővárosi Lapok, 1876. június 11., 278. [A szöveg modern kiadása: Reviczky Gyula, *Humor és materializmus* = Reviczky Összegyűjtött művei, 507.]

30 Reviczky, *Humor és materializmus*, 1876, 304. [Modern kiadás: Reviczky, *Humor és materializmus*, 1944, 515.]

31 A levélváltás: Vadnai Károly Arany Jánosnak, [Budapest, 1878. március 6.] = AJÖM XIX, 407–408; Arany János Vadnai Károlynak, [Budapest, 1878. június 22. előtt] = AJÖM XIX, 414–415; Vadnai Károly Arany Jánosnak, [Budapest, 1878. június 22.] = AJÖM XIX, 415–416. Arany János, *Kosmopolita költészet*, Fővárosi Lapok, 1878. június 29., 723; AJM, KK3, 254–257.

32 Reviczky Gyula, *Arany Jánosnak*, Párisi Lapok, 1878. július 20., 1. [Kritikai kiadása: Reviczky Gyula *Összes verse. Kritikai kiadás*, s. a. r. Császtrvay Tünde, Argumentum – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2007, I, 401–402.]; Reviczky Gyula, *Jogosult-e a kozmopolita költészet?* Szegedi Napló, 1878. november 30., [1]–[2].

merülni,³³ elegendő annyi rögzítése itt, hogy Arany meglehetősen kritikusan értékelte költő kortársai modernista kísérleteit.

De persze nemcsak a költő kortársakra [Reviczkyre, Koroda Pálra] érdemes figyelünk. A *Honnan és hová?* kiinduló és többször visszatérő képe a hullócsillagokhoz hasonlítja az emberi életet [majd a hírnevet]. Konkoly-Thege Miklóst, az ógyallai [ma: Hurbanovo, Szlovákia] birtokán csillagvizsgálót építő tudóst az Akadémia éppen versünk születése idején, 1876. június 8-án fogadta levelező taggá. Aranynak az 1877. május 27-i közlésről írott főtítkári jelentésében pedig ezt olvassuk: „Az astronomia köréből Konkoly I. t. [levelező tag] terjeszté elő hulló-csillag megfigyeléseit s néhány állócsillag spektrumát, némely apróbb közleményekkel; ugyanó a napfoltokról és a holdnak teljes fogyatkozáskori vörös színéről értekezett”.³⁴ Konkoly éppen fontos felfedezések bizonyításán dolgozott, s mintha mind a kettő visszaköszönne Arany versében is. Egyfelől a napfoltok vizsgálatával kívánta bizonyítani, hogy a Nap és a Merkúr között feltételezett bolygó nem létezik [egy közeli égitest létezésének kérdése pedig nem lényegtelen],³⁵ másfelől a Wilhelm von Biela báró által 1826-ban észlelt üstökös szétesésének korabeli csillagászati szenzációjával foglalkozott. Utóbbinak visszatérését az égbolton 1872. november 27-ére várták, ám az üstökös helyett látványos meteoreső érkezett a Föld légkörébe. Konkoly-Thege e jelenség további részleteivel és leírásával foglalkozott az egykori üstökös további ciklusaiban.³⁶ Az előbbi kapcsán felidézhetjük Arany versének sorait:

Ah, jobb volna kissé várni,
Nehogy úgy találjon járni
Az a híres tudomány,
Mint ama gyors fénynyel jára,
Mit csillagnak vélt a golyhó,
Ő azt mondá: csak gyúlt pára:
S im, ma áll, hogy égi bolygó –
Mi lehet még ezután?

És hát a hullócsillagok pályáivét felrajzoló tudós képében ismét Konkoly-Thegére ismerhetünk.

33 Komlós Aladár, *A „kozmpopolita költészet” vitája*, Irodalomtörténet, 1953/1–2, 178–193. Újabbban: Reviczky Összes verse, II, 904–907; Szörényi László, „...fajtam korcsa: kozmpopolita cigány” = Uő, *Toldi uram dereka. Arany Jánosról*, Nap, Budapest, 2018, 219–225.

34 Arany János, *[Főtítkári jelentés]* = Arany János, *Hivatali iratok 2. Akadémiai évek (1859–1877)*, s. a. r. Gergely Pál, Akadémiai, Budapest, 1964 [Arany János összes művei XIV. Hivatali iratok 2.], 586.

35 Konkoly Miklós, *A Nap és a Merkúr között sejtett bolygóról*, Természet, 1877/1, 1–6. Konkoly akadémiai székfoglaló előadása is a napfoltokról szól: *[Tudósítás a természet kutatásának hazai állásáról]*, Természettudományi Közlemények, 1877. február 10., 77–78.

36 Uo., 78. Lásd még H. P., *Naprendszerünk harmóniája*, Fővárosi Lapok, 1877. május 9., 516–517. Utóbbit idézi: Arany János, *Balladák. „Őszikék”*. Gondozott szöveg, s. a. r. Kerényi Ferenc, Ikon, Budapest, 1993 [Matúra klasszikusok 14], 115.

[*Szellem és anyag*] Arany János verse azonban bonyolultabb annál, mintsem leegyszerűsíthetnők arra, hogy Reviczky és Konkoly-Thege téziseit, módszereit bírálja. Az életet hullócsillaghoz hasonlító nyitány semmi meglepőt nem tartalmaz. Az emberi élet a világtörténelem végtelenjében csak aprócska, villanásnyi epizód. [Az, hogy a hullócsillag „tűz-barázdát / írva” szalad, csak az utolsó szakaszban kerül újra elő, akkor lesz ismét jelentéssel – erre még visszatérünk.] A második szakasz („S honnan jössz, te lélek...”) újraindítja a beszélgetést: a megszólított lélek ugyanis nem azonos az étellel. Bár egyéni perspektívában szól, mégis – áthallásos módon ugyan, de – megidézi e szakasz a magyar bárdköltészet nagy dilemmáját az időről. A lélek időbeliségének nagy kérdése ugyanis éppen az, melyet a magyar bárdköltészet a nemzettel kapcsolatban – legalább Berzsenyi Dániel költészete óta – feszegetett: ti. hogy az élet [a nemzeté vagy egyéné, itt mindegy] a születéstől a halálig terjedő célképzetben létezik-e, vagy pedig inkább van szó esetében körköröségről.³⁷ [Ezt a vonatkozást, nemzet és egyén sorsának szoros összefonódását erősíti a bölcső és sír áthallásos sora, mely a Szózatot alludálja itt.] A „Mily rövid az élet!” tézis ugyanis csak akkor igaz, ha a halál a semmibe vezet.

S a lélek válaszol. A harmadik szakasz rövid enigmatikus sorral indul: „Megfelelsz te, lélek.” Megfelelni két értelemben is lehet: 1. a lélek megfelel, azaz válaszol – amit innentől olvasandók leszünk, azt immár ő maga, a kétségbe vont lélek állítja; 2. a lélek megfelel, azaz önnön sorsa mutatja meg valóját, saját példáján fogja megválaszolni a kérdést. E kétértelműség nem lényegtelen. A továbbiakban felrémlik ugyanis a szélsőségesen materialista álláspont. S amennyiben a lélek mindezt idézi, voltaképpen hasonló paradoxonhoz juthat el, mint Reviczky *Humor és materializmusa*: önnön tagadását fogja mondani. Ebben az értelemben a lélek önfelszámoló monológját olvashatjuk. Viszont amennyiben a következő szakasz a lélek küzdelmének képe a materializmus támadása ellen, a vers minden zaklatottsága ellenére kibékítő magyarázathoz juthatunk [s nyilván ezt az utat követték Beöthy Zsolt vagy Császár Elemér fentebb idézett elemzései].

A születéstől halálig terjedő célelvűség és a feltámadás ígéretét hordozó körköröség dilemmája e szakaszban maga is időbeli perspektívába kerül – és tudománytörténété lesz:

Volt idő, mikor tagadták
A futamló csillagot:
Semmi az, csak földi pára,
Lobban, és fut, és el-ég.
Most a *szellemet* tagadják:
Semmi az, csupán anyag,
Agyvelő, vér és ideg.
Összhatása, mely azonnal
Véget ér, ha szétbomol
Agyvelő, vér és ideg.

37 Vaderna Gábor, *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Universitas, Budapest, 2017, 455–456.

„Volt idő”, amikor a hullócsillag létét is tagadták. S mivel a hullócsillag nem más, mint az emberi élet – végső soron magát az életet tagadták ekkor. „Most” az anyag uralma alá hajtotta a szellemet. Az „Agyvelő, vér és ideg” tautologikus kettőssége utal a helyzet paradoxitására: a szellem e három anyagi tényező eredménye, mely az anyaggal együtt születik és semmisül meg – azaz *an sich* létezik ugyan, de ezt a magánvalóságot nem is a forma, hanem a matéria gyűri maga alá. E fenyegetés, ahol a szellem „Pusztá réme ferde agynak”, miközben maga egy tudománytörténeti perspektívában képződött meg (egykor így gondolták, most úgy), aközben azzal is ríogat [megint áthallás a nemzeti perspektívára!], hogy a századok által ránk hagyott tudást számolja fel. Tehát miközben az emberi gondolkodás története egy időbeli sorozatban jutott el erre a végpontra – ebből a végpontból fel is számolódik az a tudás, mely ide juttatta őt. Ismétlem: nem mindegy, hogy a lélek itt keserűen vonja le a következtetést, hogy a felvilágosodás projektuma ide, önmaga végéhez juttatta őt; vagy a lélek maró gúnnnyal idézi fel az ellenfél álláspontját, s a paradoxonok sorozatával jelzi annak tarthatatlanságát.

Ezt a kérdést nem fogja eldönteni a következő szakasz sem. Itt már a szellem ellenfeleit szólítja meg a szöveg. Vajon a lélek beszél? Vagy új beszélő van? Mindenesetre a paradoxonok folytatódnak: 1. a „jobb fél” [a lélek] anyagként száll sírba [„Oh, ti, akik jobb felemnek / Már e földön mély sirt ástok”]; 2. gondolkodás révén vajon miként lehet a gondolkodás-nélküliséghez jutni? [„Oly bizonyos hát tudástok, / Hogy helye sincs védelemnek? / Nem mond ellen az a szellem; / Mely kutat, hogy támaszt leljen / Megtagadni önmagát?”]. A beszélő visszatér az előző szakasz nyitóképéhez, s ismét a tudománytörténeti perspektívát idézi fel:

Ah, jobb volna kissé várni,
Nehogy úgy találjon jární
Az a híres tudomány,
Mint ama gyors fénynyel jára,
Mit csillagnak vélt a golyhó,
Ő azt mondá: csak gyúlt pára:
S ím, ma áll, hogy égi bolygó –
Mi lehet még ezután?

Azaz: a gyúlt párának vélt anyag mégiscsak égitest volt. Továbbgondolva: mivel az égitest maga az élet, éppen az életet nem látta a korábbi tudomány. Amennyiben fenntartjuk hát a tudomány tévedhetőségének lehetőségét [pedig a tudomány már csak ilyen], úgy könnyen lehet, hogy a szellem materialitásának tétele is tarthatatlannak bizonyul. Itt veti közbe a vers azt a szakaszt, mely szinte vallomások hitet tesz valamiféle [bármiféle] metafizikai [vallásos] távlat létezésére mellett. A materialista perspektívát képviselő tudósunk lesz a hit kinyilatkoztatása után odavetve a kérdés: „Mit hisz a tudós? ő lássa.” Ezzel – mint arra amúgy S. Varga Pál több helyütt figyelmeztetett – Arany verse azt a Johann Gottlieb Fichtétől származó álláspontot képviseli, miszerint az emberek „kizárólag hit által ragadnak meg minden számukra való realitást”,³⁸ s

38 Johann Gottlieb Fichte, *Az ember rendeltetése*, ford. Kis János = Uő, *Válogatott filozófiai írások*, vál.

ilyenformán a tudományos álláspontok maguk is – különbözőképpen ugyan, de mégiscsak valamifajta – hiten alapulnak.³⁹

Hit és tudomány összefüggéseinek felállítása után következik az élet összefoglalása a szellem és matéria újonnan felállított viszonyrendszerében:

*Földi pályám' a mi nézi:
Annak immár vége lesz,
Vissza senki nem idézi; –
S rövid foglalatja ez:*

Így vezeti fel Arany az utolsó strófát, mely ily módon valamiféle rezüméje lesz mondandójának. Csakhogy a fentebb előadottak közel sem megnyugtatóak, s a hit kinyilatkoztatása, sőt a tudománynak (és minden emberinek) a hit alá vonása sem garantálhatja az egyén számára a megnyugvást. „A hullócsillag az élet” általános metaforája itt már „a hullócsillag az én életem” konkrét metaforájává lesz. Az első szakaszban az égre „tűz-barázdát” író égitest a zárlatban a beszélő egyéni perspektívájában képződik újra: „Egy barázdát én is vontam.” Ami új, az az, hogy a hullócsillag önmagában felmerülő dilemmája (pillanatnyiség versus visszatérés) itt már a tudomány közbejötté révén ragadható csak meg:

Mély homályban, éjfél tájban,
Kis fény is ha nagynak tetszik,
Hogy a föld körén bolyongtam:
Egy barázdát én is vontam.
Az emberek rá veték
Pillantásukat egy perczig, –
S egy tudós tán megfigyelt
És lapjára, sok száz jelhez
– A hogy csillagfutást felvesz –
Könnyed, vékony karczolóással
Rólam is tőn némi jelt,
Mire reggel ő sem ismer;
S összevétí annyi mással
A jövőndő nemzedék,
Mely se kérdi tán, se tudja,
Nem is igen lesz rá gondja:
Hogy itt éltem, s a tömegben
Én is lantot pengeték.

Márkus György, Gondolat, Budapest, 1981, 337.

39 A helyet Arany verséhez köti: S. Varga Pál, „...Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha” [Arany János és a „népi tudalom”], Irodalomtörténet, 1995/1, 115–116; S. Varga, *A nemzeti költészet csarnokai*, 591.

A nyitó szakasz képei kísértének: sötétben futó fény az élet. Csakhogy az azóta eltelt időszakban a materialista tudomány szellemet ért fenyegetéséről és a lélek lehetséges válaszáról is értesültünk. Ez a hullócsillag – amennyiben ő egy költő – csak recepciós helyzetben értelmezhető, s ehhez szükség van a tudós általi közvetítésre is. Figyelemre méltó, hogy az első szakaszban a „tűz-barázda” magát írja az égre, s itt is az égre kerül az írásjel. Azonban ennek pillanatnyiságát az sem képes kiterjeszteni, hogy egy tudós másolatot készít róla, „sok száz jelhez” felveszi, papírlapra írott jellé alakítja. Márpedig ezen áttétel során mintha épp annak elvesztését fájlalná a lírai alany, amelynek mindennek felettségét még az imént állította: a jellé, sőt materiális írásjelekké alakulás ugyanis a szellem egyediségét az írásjelek ismétlődésének szemiotikai környezetében helyezi el. Ily módon az egyén, aki az imént még tündöklő csillag volt, elveszik ezen írásjegyek tömegében, s élete – bár a metafizikai távlatot egyszer már visszanyertük – mégiscsak múlandó, s ami még rosszabb: felesleges.⁴⁰ Emlékeztetnék itt újfent az első kidolgozás címvariánsára és mottójára. A zárlat (e „rövid foglalat”) sajátos viszonyt alakít ki a *Töredék* cím saját belső feszültségével: ti. csak az egész távlatában válhat valami töredékessé, miként a metafizikai távlatban értékelhető csak az egyén materiális jelek közötti elvesztése. S talán ide idézhető az „Exegi monumentum” mottó is: Horatiusnál egy emlékmű [materiális jel] garantálja a költő hírnevét, itt ennek épp az ellenkezője történik, hiszen a szemiózis materiális fordításai során veszítjük el az időtlenségbe rögzültség lehetőségét. Nem véletlen, hogy Arany itt lantot pengető énekesként ábrázolja magát (tehát olyan költőként, akinek művészete a szóbeliségben létezik), s pályáját az írásbeli jellé alakítás törli el.

[*Modernitás*] Arany János alakja a *Honnan és hová?* végén a tömegben veszik el. A modernitástól való félelem hangja ez, melyet oly sokan (a legélesebben talán Babits Mihály) szóvá tettek az Arany-líra kapcsán.⁴¹ Arany nemcsak érzelte a modernitás új szeleit, hanem kétségbeesett válaszokat adott rá – s tette mindezt elsőként a modern költészet poétikai eszköztárával. Senki sem érezte olyan mélyen át a 19. század második felének nagy eszme- és társadalomtörténeti változásait, mint ő. A modernitás a paradoxonok kora, s ebben az esettanulmányban erre kívántam bizonyítékot találni. Miközben Reviczky Gyula egyre-másra próbálkozott a modern kihívások számbavételével, poétikájában sokkal hagyományörzőbb volt, mint Arany. Reviczky ugyanakkor észrevette Aranyban a modern költőt (észrevette az ötvenes évek lírájának vívódásait, észrevette a *Bolond Istók* és *A' nagy-idai cigányok* modernségét), ám Arany nem ismert, mert nem is ismerhetett magára Reviczky rajzában. S mit tett Arany? Egy modern poétikájú versben válaszolt, amikor a *Honnan és hová?* soraiban szembenézett a materialításban elvesző szubjektum problémájával. Tragikus perspektívában látta a modernitást – de ő látta.

40 Eisemann György Arany líráját a későromantika poétikájához kapcsolván az enyémhez igen hasonló értelmezését adja e zárlatnak: „A »könnyed, vékony karcolással« az addig imaginált én-ről leválasztódik egy addig róla szólónak tartott ábra, mely utólagos olvashatóságában végleg megszakítja kapcsolatát a feltételezett beszélővel. A »jövő nemzedék« történő történetisége pedig már a karcolt jeleket veti össze, vagyis nem a mögötte rejlő egyéniség mentén értelmezhető szemiózisa támaszkodik.” Eisemann György, *A későromantikus magyar líra*, Ráció, Budapest, 2010, 301.

41 Babits Mihály, *Petőfi és Arany = Uó, Esszék, tanulmányok. Első kötet*, s. a. r. Belia György, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 160–180.